

**AHTERÎ'NİN YAHUDİLİK ve HİRİSTİYANLIK HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ ve AHTERÎ-İ KEBİR SÖZLÜĞÜNDE
BU DİNLERLE İLGİLİ GEÇEN KELİMELER ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME**

Ahmet TÜRKAN

Yrd. Doç. Dr. Dumlupınar Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, aturkan81@hotmail.com

ÖZET: Afyonkarahisar'da doğan ve Kütahya'da müderrislik yapmış olan Ahterî Muslihittin Efendi XVI. yüzyılın önemli âlimlerindedir. *Câmiü'l-Mesâil*, *Muhâdarât*, *Tarih-i Ahteri*, *Şerh ale'r-Risaleti'l-Kefevî fi'l-Edeb* gibi önemli eserleri ilim dünyasına kazandırmıştır. Onun Ahterî ismiyle ün salması bu adla yazmış olduğu lügati nedeniyledir. Kütahya'da yazılmış olan Ahterî-i Kebîr sözlüğü Türk-İslam âleminde gerek medrese öğrencileri gerekse diğer ilim adamları arasında yıllarca elden ele dolaşmış olan Arapçadan Türkçeye sözlüktür. Sözlükte, yerel lehçeyle günlük yaşamın sosyal ve kültürel özelliklerini yansıtan kelimeler yanında, şehirlerden, onların adlarının kökeninden küçük kabilelere varıncaya kadar birçok bilgi yer almaktadır. Sözlükte işlenen önemli konulardan biri de dinî kavramlar ve inanç sistemleridir. Çok yönlü ele alınabilecek olan bu sözlükte biz daha Yahudi ve Hıristiyanlık dini ve onların inanç sistemleri üzerinde yoğunlaştık. Birçok baskısı olan sözlüğün hicri 1310 yılında İstanbul'da Matbaa-i Âmire'de basılmış olan nüshasını kullandık.

Anahtar Kelimeler: Ahterî, Kütahya, Yahudilik, Hıristiyanlık, Ehl-i Kitap

**VIEWS OF AHTERÎ ABOUT JUDAISM & CHRISTIANITY AND AN ANALYSE OVER CONCEPTS OF THESE
TWO RELIGIONS THAT ARE DESCRIBED IN THE DICTIONARY OF AHTERÎ**

ABSTRACT: Ahteri Muslihittin Efendi born in Afyonkarahisar and made lectures in Kütahya was one of the most important scholars in the 16 century. He contributed many important works to the world of science like *Camiü'l-Mesâil*, *Muhadarat*, *Tarih-i Ahterî*, *Şerh ale'r-Risaleti'l-Kefevîfi'l-Edeb*. He is known with the name Ahterî because of he wrote a dictionary named Ahterî. Ahterî-i Kebîr written in Kütahya is a dictionary from Arabic to Turkish passed from hand to hand among the students in the Madrasahs and other scientists for years in the Turkish-Islamic world. In the dictionary, there are many kind information such as words that reflect the social and cultural characteristics of daily life together with local dialect, cities and as well as from the origin of their names to small tribes. One of the issues mentioned in the dictionary is concepts of religion and belief systems. We have been mostly focusing on Judaism and Christianity religions and their belief systems in this dictionary which can be handled multifunctional. We used the copy printed in the printed house named Âmire in Hijri 1310 in Istanbul from among a lot of copies.

Key Words: Ahterî, Kutahya, Judaism, Christianity, People of the Book

1.Giriş

Ahterî Muslihiddin Mustafa Efendi'nin doğum tarihi hakkında kesin bir bilgi bulunamamakla birlikte onun 903 (1496)'da doğduğuna dair rivayetler vardır (Demir, 2000: 466). Afyonkarahisar'da doğduğu için Karahisarî nispetiyle de anılmaktadır (Kılıç, 1989: 184). İlk ilim tahsilini Afyon'da yapan Muslihiddin Mustafa Efendi, eğitimini ilerletmek için Kütahya'ya gelmiştir. Kütahya'da Haliliye medresesinde müderrislik yapmış ve 968 (1561) yılında vefat etmiştir (Atai, 1269/1853: 20). Günümüzde mezarı Kütahya'da Karadonlu Camisi'nin karşısında bulunmaktadır.

Muslihiddin Mustafa Efendi Farsça *yıldız* anlamına gelen *ahter* kelimesinin ism-i mansubu olan *ahterî* kelimesini kendisine mahlas olarak seçmiştir. Hadis, Tefsir, Fıkıh ve İslam Tarihi gibi birçok alanda eseri bulunan *Ahterî*'nin en önemli eseri kendi mahlasını da taşıyan Arapça-Türkçe *Ahterî-i Kebîr* sözlüğüdür. *Sihahu'l-Cevherî*, *Düsturü'l-Lüga*, *Tekmile*, *Mücmelü'l-Lüga*, *Mugrib-ül-Lüga* ve *Mütekaddime* gibi Arapça kaynaklardan faydalanılarak hazırlanan eser 952 (1545) yılında tamamlanmıştır. Kırk bin kelimededen oluşan *Ahterî-i Kebîr* sözlüğünde Arapça kelimelerin sülasi ve rubai kökleri ayrılmamış ve alfabetik olarak hazırlanmıştır (Kırkkılıç, 1989: 18). Sözlükte dikkati çeken noktalardan biri de kelimenin verilen manaya göre örnek cümle içerisinde kullanılmasıdır. Bu örneklemeler kimi zaman ayet, hadis ve mezhep imamlarının fihhi yorumlarıyla çeşitlendirilmiştir. Sözlükte dikkati çeken önemli hususlardan biri de eserin yazıldığı bölge olan Kütahya ve Afyonkarahisar'daki yerel ağzın kullanılmasıdır (Kırkkılıç-Sancak, 1989: 18).

Afyon Gedik Ahmet Paşa, Kütahya Vahit Paşa, Konya Mevlana ve Yusuf Ağa, Amasya, Süleymaniye (Aygen, 1981: 31) gibi kütüphanelerde yazma nüshaları bulunan *Ahterî-i Kebîr* sözlüğü ilk defa 1242/1826 yılında İstanbul'da basılmıştır. Yirmiden fazla baskısı yapılan sözlüğün Mısır, Kırım, İran ve Hindistan gibi yerlerde basımları da bulunmaktadır. Basımlar değişik boylarda bir veya iki cilt olarak, aslına uygun biçimde maddeler satır içinde ve satır başlarına alınarak yazılmıştır. Örneğin, 1310/1893, 1311/1894 ve 1316/1899 tarihli baskılarda maddeler satır başlarına yazılmıştır (Kırkkılıç-Sancak, 2009: 18). Bu çalışmamızda *Ahterî-i Kebîr* sözlüğünün 1310/1893 yılında İstanbul Matbaa-i Âmire'de basılmış olan nüshasını kullandık. Yararlandığımız sözlük tek cilt ve iki cüzden oluşmaktadır. Birinci cüz 492, ikinci cüz ise 475 sayfadır. Metin içerisinde *Ahterî Sözlüğü* ile birlikte kaynak vermede kullandığımız I ve II rakamları bu cüzleri ifade etmektedir.

Ahterî'nin Ehl-i Kitapla (Yahudi ve Hıristiyan) ilgili görüşlerini ortaya koyan en önemli eseri ise *Câmiu'l-Mesâil*'dir. Hanefi fikhına dair büyük bir kaynak olan bu eser *Ümmü'l-Fetâvâ* diye de meşhur olmuştur (Aygen, 1980: 69). Çalışmamızda, yazma bir eser olan *Câmiu'l-Mesâil*'in Süleymaniye Kütüphanesi'nin Fatih, Kılıç Ali Paşa ve Yazma Bağışlar kısmında bulunan nüshalarından yararlandık.

2. Ahterî'nin Yahudi ve Hıristiyanlara (Ehl-i Kitap) Bakışı

Ahterî, *Câmiu'l-Mesâil* isimli eserinin bir bölümünde Ehl-i Kitabın bazı özelliklerinden bahsetmesinin yanında Hz. Peygamber dönemindeki Ehl-i Kitapla kendi günündeki Ehl-i Kitabı karşılaştırmaktadır. Eserde ele alınan konulardan biri de ihtida meselesidir. *Ahterî*, "*Ehl-i Kitabın dışındaki kâfirlerin İslam'a girmeleri için tevhid (lâ ilâhe illallâh) kelimesini söylemeleri yeterlidir.*" demektedir (Ahterî, 990/1580: 339/289). Yine kitabın başka bir bölümünde "*Ehl-i Kitap dışında bir kâfir, 'ben Resulullah'ın getirdiği her şeye iman ettim' dese, bu itirafı ile Müslüman olur.*" demektedir (Ahterî, tarihsiz: 2471/306a).

Ahterî, Ehl-i Kitabın ihtidası ile ilgili olarak da "*Resulullah'ı inkâr ettiği halde sadece kelime-i tevhidi söylemek ihtida için yeterli değildir.*" demektedir. Ona göre, "*bir kimse lâ ilâhe illallâh*" diyerek kelime-i tevhidi söylediği halde, Resulullah'ı inkâr etse Müslüman olamaz. Böyle bir kimse, ancak, "*Muhammedun Rasûlullâh*", ifadesini kelime-i tevhidle birlikte söyleyip ikrar edince Müslüman olur (Ahterî, 2471/306a).

Ahterî, *Câmiu'l-Mesâil*'de Ehl-i Kitabın ihtidasının hangi durumlarda geçerli, hangi durumlarda ise geçersiz olacağına dair de yorumlarda bulunmuştur. Kitabında belirttiği üzere "*bir Hıristiyan veya Yahudi 'Müslüman oldum' ya da 'ben Müslümanım' dese Müslümanlığı hemen kabul edilmez, tersine onun bu sözüyle ne kast ettiği sorgulanır. Eğer maksadını açıklarken, 'ben Hıristiyanlığı veya Yahudiliği terk ederek İslam'a girdiğimi ifade etmek istedim' derse Müslümanlığı ancak kabul edilir.*" (Ahterî, tarihsiz: 2471/305b- 306a)

Ahterî'nin Ehl-i Kitapla ilgili yukarıdaki ibaresi ihtidanın samimiyeti ile alakalı olduğu şeklinde yorumlanabilir. Nitekim o, yine aynı kitabında, en-Nâbî adlı eserden bahsetmekte ve Ebu'l-Kâsım adlı âlimin bir Hıristiyan'ın Müslümanlığı konusunda şöyle söylediğini aktarmaktadır. "*Bir Hıristiyan Müslüman birisinden bir şeyi satın almak istese, o da Hıristiyan'a 'bu ancak Müslümanlara satılıyor' deyince, 'ben de Müslümanım' dese, İslam'a girmiş olmaz.*" (Ahterî, tarihsiz: 2471/306a)

Ahterî'nin yukarıda rivayetlerden anlatmak istediği menfaat gereği yapılan ihtidanın geçerli olup olmadığıdır. Nitekim tarih boyunca çeşitli İslam toplumlarında konjonktür gereği Müslüman olmadığı halde Müslüman gözüken ve hukuken de Müslüman muamelesi gören gruplar ortaya çıkmıştır. Hatta bu durum kimi menkıbelere de konu olmuştur (Hamdullah, 2011: 87-88; Şan'ânî, 2010: 44-45; Güneş, 2011: 412-413). Osmanlı'da da devletin çeşitli imkânlarından yararlanmak için Müslüman olmadığı halde uzun yıllar kendisini Müslüman gibi gösteren insanlar olmuştur. Tanzimat'ın ilanından sonra Müslim ve Gayrimüslim ayrımının kalkması ve 93 Harbi denilen Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Osmanlı'nın yenik ayrılması sonucu Müslüman gözüken bu kişilerde tanassur hadiseleri ortaya çıkmıştır. Özellikle II. Abdülhamit Dönemi'nde ortaya çıkan bu hadiseler karşısında Osmanlı Devleti büyük sorunlar yaşamıştır (Türkan, 2012: 73-74).

Ahterî'nin Ehl-i Kitapla ilgili diğer bir görüşü onların kelime-i şهادeti getirirken kelime oyunlarında bulunma ihtimalinin göz önüne alınmasıdır. O, konuyla ilgili olarak yine aynı eserinde şu ifadelerde bulunmaktadır: *“Yahudiler ve Hıristiyanlar, şهادeteyni (Allah ve Resulüne ait kelime-i şهادet) söylemeler dahi Müslümanlıkları hemen kabul edilmez. Çünkü onlar, ‘Muhammed Allah’ın Resulüdür’ derken, bunu saptırıcı bir anlayışla, Resulü size nispet edip sizin peygamberiniz olduğunu söylerler, onu Ben-i İsrail’e mensup Yahudilerin, yani kendilerinin peygamberi olduğunu değil.”* (Ahterî, tarihsiz: 2471/306a)

Ahterî'nin Ehl-i Kitapla ilgili diğer önemli bir görüşü onların toplumsal yaşamda neleri yapıp neleri yapamayacakları ile ilgilidir. Ona göre, Müslüman veya zımmi hiçbir vatandaş İslam'a ters olan organizasyonlar düzenleyemez. Çünkü toplumdaki kötü adetleri temizlemek gerek Müslüman gerekse zımminin üzerine düşen bir görevdir. Ancak gerek müşrik gerekse Ehl-i Kitap, evlerinde ve özel çiftliklerinde içki içebilir ve domuz üretebilirler. Bu onların hakkıdır (Ahterî, 990/1580: 339/312).

Ahterî'nin Ehl-i Kitapla ilgili değerlendirmelerinden biri de onların kestikleri hayvanlarla ilgilidir. Ona göre Hz. Peygamber dönemindeki Ehl-i Kitapın kestikleri hayvanlar yenilebilirdi. Ancak kendi dönemindeki Ehl-i Kitapın kestikleri helal değildir ve yenilemez. Çünkü kendi dönemindeki Hıristiyanlar Hz. Peygamberin hadisinde geçen *“Müslüman ve kitabî'nin kestikleri helaldir.”* buyruğuna dâhil değildirler. Resulullah'ın dönemindeki Hıristiyanlar Allah'ın vahdaniyetini ve İsa Peygamberin nübüvvetini kabul ediyorlardı. Ancak kendi dönemindeki Hıristiyanlar İsa'nın nübüvvetini kabul etmemektedirler. Aksine Hz. İsa'yı ilah olarak görmektedirler. Ancak korkularından dolayı Müslümanların yanında onu ilah kabul ettiklerini söylemezler. Ahterî bu konuda Abdullah bin Mübarek'in Ehl-i Kitapla ilgili şu görüşünü de nakletmektedir: *“Kitabî olan Hıristiyan ve Yahudiler, Resulullah zamanında Allah'ın vahdaniyetini ve İsa (a.s)'ın nübüvvetini tasdik ederler, İncil'i okurlar ve İncil'deki şariat ve hükümleri uygularlardı. Bu itibarla onların kestikleri helaldir. Çünkü bunlar Resulullah'ın tarifinde geçen Ehl-i Kitaptırlar.”* (Ahterî, 970/1563: 993/321)

Ahterî, Ehl-i Kitapla ilgili olarak ayrıca İbn Abbas'tan şu aktarımda bulunmaktadır: *“Buradaki kitabîden maksat Arap Hıristiyan'ı olan Ehl-i Kitaptır. Çünkü Resulullah'a Arap Hıristiyanlarının kestikleri sorulmuş, o da şöyle buyurmuştur: ‘Bunda bir beis yok, helaldir. Zira onlar Allah Teâla'nın vahdaniyetini ve İsa (a.s)'ın nübüvvetini tasdik ederler’”* (Ahterî, 970/1563: 993/321)

3. Ahterî-i Kebîr Sözlüğünde Geçen Hıristiyanlık ve Yahudilikle İlgili Kelimeler

Câmiu'l-Mesâil isimli eserinin bir bölümünde Yahudi ve Hıristiyanlarla ilgili bilgiler veren Ahterî, meşhur sözlüğü olan *Ahterî-i Kebîr*'de de bu dinlerin inanç, ibadet ve tarihleriyle ilgili bilgiler vermektedir. Genele bakıldığında İslam'la ilgili kelimelerin kullanımı sözlükte yoğun bir şekilde kullanılmaktaysa da diğer dinlerden de bahsedilmektedir. Bahse konu olan İslam haricindeki dinlerin içerik yoğunluğu Hıristiyanlık, Yahudilik, Mecusilik (Ahterî: II/351, 405), Hinduizm (Ahterî: I/98, II/346, 464) ve Sabiilik (Ahterî: I/359) şeklinde sıralanabilir. Çalışmamızın çerçevesi Yahudilik ve Hıristiyanlık dinlerini içerdiğinden sözlükte bu dinlerle ilgili kullanılan kelimelere değineceğiz.

3.1. Yahudilik

Ahterî sözlüğünde Yahudilikle ilgili verilen bilgiler daha çok ibadet, kutsal kitap ve Yahudiliğin tarihi geçmişiyile ilgilidir. İnanç esasları açısından Hıristiyanlık kadar yoğun bir bilginin bulunmadığı görülür.

Yahudi kavmini ifade etmek için genelde üç isim kullanılır. Bunlar; İsrail, İbrani ve Yahudi kelimeleridir. Bu kelimelerle ilgili genel bir bilgi verecek olursak İsrail, Hz. Yakub'un lakabıdır. Tevrat'ta geçen bilgilere göre Hz. Yakub bir adamla karşılaşmış ve onunla sabaha kadar güreşmiştir. Sabah olduğunda adam, Hz. Yakub'u kutsamış ve ona Tanrıyla uğraşan anlamına gelen İsrail adını vermiştir. Taberî, Hz. Yakub'a “*geceleyin Allah'a giden*” anlamında, İsrail denildiğini kaydetmektedir. Böylece İsrail, Hz. Yakub'un on iki oğlunun adı olmuş ve İsrailoğulları tabiri de buradan kaynaklanmıştır. Kur'an-ı Kerim'de de Ben-i İsrail tabiri kullanılmıştır (Aydın, 2012: 170).

İbrani kelimesi Tevrat'ta ilk olarak Yahudilerin atası olarak kabul edilen Hz. İbrahim'i nitelemek için kullanılmıştır. İbrani kelimesinin Hz. İbrahim'in dedesi olarak kabul edilen Eber'den geldiği yönünde görüşler de bulunmaktadır. Diğer bir görüş ise nehri geçmek anlamına gelen İbranice avar kelimesidir. Buna göre, kelime Ürdün ve Fırat nehrinin ötesini ya da öte tarafında yaşayanları ifade etmektedir (Gürkan, 2012: 18). Diğer önemli bir isim olan Yahudi kelimesi köken olarak Yakub'un dördüncü oğlunun adı olan Yehuda'ya dayanmaktadır (Gürkan, 2012: 19).

Ahterî-i Kebîr sözlüğünde Yahudilikle ilgili yukarıda saydığımız isimlerden en ayrıntılı olarak açıklanan *İsrail* kelimesidir. Buna göre *İsrail*, Yakub peygamberin adıdır. Yakub'un Arapça karşılığı Abdullah'tır. Zira İbrani dilinde *isra* abd, kul; *il* ise Allah demektir (Ahterî: I/39). Sözlükte bu açıklamalarla birlikte Allah anlamına geldiği belirtilen *il* kelimesi ayrıca işlenmiş ve Süryani lügatinden muarreb olduğu belirtilmiştir (Ahterî: I/86). İsrail kelimesiyle alakalı olarak ayrıca *Yakub* kelimesi de ele alınmıştır. Buna göre Yakub, birinci olarak bir keklik adı diğer anlamıyla ise Yakub (a.s.)'ın adıdır (Ahterî: II/472).

Sözlükte İbrâni kelimesiyle alakalı *abrân* ile *ibrî* ve *İbrâni* kelimeleri beraber kullanılmıştır. Buna göre, *abrân*, İber nehrinin kenarı ve kıyısı anlamındadır (Ahterî: II/26). İber Nehri'nin kenarı anlamı yukarıda bahsettiğimiz Ürdün ve Fırat Nehri'nin öte tarafında yaşayanları anımsatmaktaysa da bununla ilgili bir bilgi sözlükte geçmemektedir. *İbrî* ve *İbrâni* kelimelerinin ise sözlükte anlam olarak Yahudi lügatini ifade ettiği belirtilmektedir. Ayrıca “*ve şu kavim ki kıl evlerde sakin olurlar onlara İbraniyyun denir.*” (Ahterî: II/27) açıklaması da ikinci anlam olarak verilmiştir. Ancak kıl evlerde oturan toplulukla kast edilen Yahudiler midir? Yoksa başka bir bölgede yaşayan insan topluluğu mudur bunu kesin olarak anlayacak bir açıklık yoktur.

Sözlükte *zebâr* kelimesi “*Yazılmış mektup anlamına gelir.*” biçiminde tanımlanmıştır. Ancak, Zebur kitabı kendisine verilmiş olan Hz. Davud'la ilgili olarak herhangi bir atıfta bulunulmamıştır (Ahterî: I/369).

Ahterî-i Kebîr sözlüğünde Yahudilerin ibadet yerleri ile ilgili fazla bir bilgi verilmemektedir. İbadet yerleri ile ilgili olarak *midras* kelimesi kullanılmış ve “*Yahudilerin kitaplarını okudukları yer*” (Ahterî: II/276) şeklinde tarif edilmiştir. Başka bir sözlükte de *midras* için ilk anlamıyla Kur'an okunan yer, ikinci anlamıyla ise Yahudilerin Tevrat'ı okudukları yer olduğu belirtilmiştir (Ezherî, 2001: XII/251).

Dinler Tarihi literatüründe midraş olarak bildiğimiz bu yer, daraş (tefsir, açıklama) kelimesinden türemiştir (Basalel, 2001: II/405). Midraş, Tora'da “*Tanrının iradesini incelemek*” anlamına gelmektedir (Aydın, 2005: 501). Midraş ayrıca Osmanlı toplumundaki Yahudilerin sıkça kullandıkları bir mekândır. Birçok sinagogun yakınında günlük Tevrat çalışmaları ve asıl ibadethanede yapılması uygun görülmeyen dünyevi davranışlar için düzenlenmiş midraşlar bulunmaktaydı (Shaw, 2008: 109).

Ahterî-i Kebîr sözlüğünde ele alınan diğer bir kelime *sebt*'tir. Sözlükte bu kelimeye “*cumartesi günü*” ve “*rahat*” anlamları verilmiştir. Dinler tarihi bağlamında baktığımızda Sebt günü Yahudiler açısından önemli bir gündür. Yahudi inancına göre Tanrı

âlemi altı günde yaratmış ve yedinci günde dinlenmiştir (Çıkış: 31/13-17). Yahudiler tarafından *şabat* (Redhouse, 1974: 1034) diye isimlendirilen bu cumartesi gününde ateş yakmak ve dünyevi herhangi bir iş yapmak yasaktır (Basalel, 2002: III/653-654).

Ahterî-i Kebîr sözlüğünde geçen diğer bir kelime *sînadır*. *Sîna* kelimesi sözlükte “*bir ağacın adıdır. Mutlaka ağaç manasına gelir. Hz. Mûsâ'nın münacaat ettiği dağa Tûr-i Sina derler.*” şeklinde tanımlanmaktadır (Ahterî: I/426). Ayrıca *tûr* kelimesi ayrı bir başlıkta “*dağ*” anlamıyla tanımlanmıştır. Tur-i Sina ile alakalı diğer bir kelime ise *zebîrdir*. Kelime, “*Allah'ın Mûsâ (a.s.)'a tecelli edip mükâleme ettiği dağ*” şeklinde tanımlanmıştır (Ahterî: I/369, Redhouse, 1974: 1005). Yahudi tarihi açısından bakıldığında Sîna Dağı Yahudilerin hukukuyla ilgili olarak vahiylerin verildiği söylenen dağdır. Konuyla ilgili olarak Kur'an-ı Kerim'de Sîna ismi geçmez, Hz. Mûsâ'ya vahyin Tûr Dağı'nda verildiği belirtilir (Gündüz, 1998: 342).

Ahterî-i Kebîr sözlüğünde Yahudilerin ibadetleriyle ilgili geçen diğer bir kelime *şem'alettir*. “*Kırâ'atü'l-Yehud*” (Yahudi okuması) şeklinde tanımlanan bu kelime Yahudi kaynaklarında şema şeklinde geçmektedir. Şema, Yahudilerin sabah, akşam ve yatmadan önce Kitab-ı Mukaddes'in belli yerlerinden okudukları duadır (Basalel, 2002: III/670).

Sözlükte geçen ilginç kelimelerden biri de *kilvâz*dir. “*Tevrat'ın tâbûtu*” diye açıklanan kilvâz kelimesiyle ilgili başta iki ihtimal ortaya çıkmaktadır. Tâbûtu kast edilen acaba Sinagoglarda Tevrat rulolarının korunduğu kap mı yoksa Hz. Mûsâ zamanından itibaren Tevrat'ın saklandığı Ahit Sandığı mıdır? Bu şüpheyi *kilvâz* kelimesini açıklayan başka bir sözlük gidermektedir ki bu sözlükte *kilvâz*ın Hz. Mûsâ tarafından yapılan Ahit Sandığı olduğu belirtilmektedir (Redhouse, 1974: 1566).

Kur'an-ı Kerim'de Tâbût (Bakara: II/248) olarak geçen Ahit sandığı, İbranicede Tebah ve Aron kelimeleriyle ifade edilmektedir. Her iki kelimenin manası da kutu, sandık demektir. Yahudilerin dini metinlerine göre ahit sandığının ölçüleri ve özellikleri Tanrı tarafından Hz. Mûsâ'ya bildirilmiştir. Hz. Mûsâ'nın emirleri doğrultusunda bu sandık sanatçı Betsalel'e yaptırılmıştır. İsrailoğulları Ahit Sandığını çöldeki seyahatleri boyunca sürekli yanlarında bulundurmışlardır. Ahit Sandığı Hz. Süleyman zamanında Kudüs mabedine yerleştirilmiştir. 586 yılındaki Buhtunnasır tarafından Kudüs mabedinin tahribi sonucu sandık ortadan kaybolmuştur (Atasagun, 2002: 42-47).

Ahterî-i Kebîr sözlüğünde geçen kelimelerden biri de *Mûsâ*'dır. Kelime, “*ustura ve bıçak gibi kıl yolacak alet*” anlamında kullanılmıştır. İkinci anlamı ise “*bir adam adıdır ki Mûsevî kelimesinin ona nispet olarak geldiği*” belirtilmiştir (Ahterî: II/353). Görüldüğü üzere büyük peygamberlerden olan Hz. Mûsâ ile ilgili olarak sözlükte kelime anlamına dayalı bir açıklamada bulunulduğunu görürüz. Ancak başka kelimelerle ilgili açıklamalarda bulunurken Hz. Mûsâ ile ilgili örneklerin verildiği de görülür. Örneğin, sözlükte *yün cübbe* olarak tanımlanan ve İbraniceden Arapçalaşmış olan *Zürmânîkat* kelimesiyle ilgili olarak şöyle bir hadis zikredilmiştir: “*Hz. Mûsâ (a.s.) Fir'avn'ın yanına geldiğinde üzerinde zürmânîkat yani yün cübbe vardı.*” (Ahterî: I/374). Sözlükte Fir'avn kelimesi de ayrı bir başlık altında ele alınmıştır. Buna göre Fir'avn, ilk anlamıyla “*timsah denilen canavardır.*” İkinci olarak ise “*Acem beylerine kiswa denildiği gibi eski zamanlarda Mısır'a sultan olan kişiye denirdi.*” (Ahterî: II/119)

Ahterî'nin sözlükte zikrettiği “*Hz. Mûsâ (a.s.) Fir'avn'ın yanına geldiğinde üzerinde zürmânîkat yani yün cübbe vardı.*” ibaresi Garibu'l-Hadis kaynaklarında geçmektedir. Bu kaynaklardan birinde Abdullah bin Mesud'dan gelen bir rivayette *zürmânîkat* ile ilgili yukarıdaki ibarenin aynısı geçmektedir (Cezerî, 1979: 284). *Zürmânîkat* kelimesinin kökeni olarak ayrıca Acemce, İbranice ve Farsça olduğunu söyleyenler de bulunmaktadır. Farsça eşterâbâne diye devenin metarı anlamıyla kullanılmıştır. (Râzi, 1999: I/136)

Yahudi literatürüne baktığımızda İsrailoğullarının büyük peygamberlerinden olan Hz. Mûsâ, Tevrat'ta Moşe diye geçmekte ve kelime olarak sudan çıkarılmış anlamına gelmektedir. Nitekim bu isim Ahterî-i Kebîr sözlüğünde daha önce zikrettiğimiz üzere ustura ve bıçak gibi kesici alet anlamında kullanılmıştır (Çıkış: I/8-22).

Yahudilik bağlamında sözlükte ele alınabilecek diğer bir kelime de *sibt*'tir. “*Kişinin oğlundan ve kızından hâsıl olan evladıdır. Çoğulu esbattır. Esbat ise Arap kabileleri gibi Ben-i İsrail ve Yahudi kabilelerine denir.*” (Ahterî: I/388)

Yukarıda Ahterî'nin *esbatla* ilgili açıklamalarına dair Şehristani *Milel ve Nihal*'inde şu ifadelere yer vermektedir. “*Tuhaftır ki Tevrat'ta İsrailoğullarından olan Esbat'ın İsmail evlatlarından olan kabilelere müracaat ettikleri ve bu kimselerde Tevrat'ın ihtiva etmediği ledünn bir bilgi bulunduğu ifade edilmektedir. İsmailoğulları Âlüllah, Ehlüllah; İsrailoğullarının ise Âlü Yakub, Âlü Mûsâ, Âlü Harun olarak geçmektedir ki bu sonuncular aleyhinde önemli bir ifadedir.*” (Şehristani, 2008: 193)

Kudus kelimesi de sözlükte ele alınan önemli kelimelerden biridir. Temizlik ve paklık anlamıyla ele alınan bu kelime çerçevesinde Cebrail (a.s.)'a atfen Ruhü'l-Kudüs denilmiştir. Ayrıca aynı kelime kökünden temiz ve kutsal topraklar anlamına gelen *mukaddeset* kelimesine yer verilmiş ki Kudüs'ü ifade eden *Beytü'l-Makdis* ve *Beytü'l-Mukaddes* kelimeleri buradan gelmektedir (Ahterî: II/146). Yahudi literatürüne bakıldığında Müslümanların Beytü'l-Makdis diye isimlendirdikleri yer İbranice anlamda Bet ha-Mikdaş'tır (Tümer-Günay, 1997: 205). Beytü'l-Makdis'le ilgili olarak sözlükte adı geçen diğer bir yer adı ise *şelmdir* (Ahterî: I/447). Arapçalaştırılmış olan bu kelimenin İbranicedeki aslı *şalem*dir. Tevrat'ta geçen Şalem kentine nispet edilmektedir (Yaratılış:14/18). Günümüzde Kudüs'ün Yahudiler tarafından kullanılan ismi ise Yeruşelayim'dir (Basalel, 2002: III/781). Kudüs'le ilgili olarak Ahterî sözlüğün geneline bakıldığında bu yer ile ilgili bir mesele açıklanırken “*Şam civarında veya yakınında*” ifadesinin kullanıldığını görülür (Ahterî: I/216, 224, 447, 463; II/283). *Şam*'ın müstakil olarak incelendiği ayrı bir başlıkta ise onun meşhur bir beldenin adı olduğu ve kıblenin sol tarafında olduğu için bu isimle anıldığı belirtilmiştir (Ahterî: I/426). *Şam*'ın tarifi diğer birçok sözlükte de Ahterî sözlüğündeki gibi kıblenin yönüyle alakalı olarak geçmektedir. Hatta Kâbe'nin sağında olduğu için Yemen'e (sağında anlamında) böyle bir isim verildiği, Kâbe'nin solunda olduğu için de sol anlamına gelen *Şimal* kelimesinden türetilerek *Şam* denildiği belirtilmektedir (Ezherî, 2001: XV/378; Ensârî, 1414/1993: XIII/464).

Ahterî-i Kebîr sözlüğünde Yahudilerle alakalı olan bir diğer kelime *hacer*dir. Taş anlamına gelen bu kelime ile ilgili olarak sözlükte tahliller yapılmıştır. Bunlardan biri de “*Ben-i İsrail zeytini dediklerine Hacerü'l Yehûd*” ifadesidir ki bu, inanç bağlamından ziyade taşın çeşitlerini açıklayan teknik bir konu gibi gözükmektedir (Ahterî: I/224).

Ahterî-i Kebîr sözlüğünde Yahudilerle ilgili olarak ele alınan diğer bir kelime *tevriye*dir. “*Örtmek ve gizlemek*” anlamına gelen tevriyenin anlamlarından biri de *aydınlanmaktır*. Ahterî, İsrailoğulları'nın ondan aydınlandıkları için Tevrat'a bu ismi verdiklerini belirtmektedir (Ahterî: I/172). Dinler Tarihi açısından bakıldığında Tevrat; kanun, şeriat ve rehber gibi anlamlara gelmektedir. Yahudi kutsal kitabının birinci bölümüne Arapça Tevrat, İbranice ise Tora denilmektedir (Tümer, Küçük, 1997: 221). Hz. Mûsâ'ya Sina Dağı'nda Tanrı tarafından bizzat verildiğine inanılan beş kitaptan oluşan bu bölüm Tanah'ın en kutsal bölümü olarak kabul edilmektedir (Aydın, 2011: 286).

Sözlükte zikredilen önemli kelimelerden biri de *safsâftır*. Kelime, *Şecere-i hilaf* ve *şecere-i İbrahim* anlamında kullanılmıştır (Ahterî: I/468).

3.2. Hıristiyanlık

Ahterî-i Kebîr sözlüğünde Hıristiyanlık ve Hıristiyanlarla alakalı kavramlar *nasârâ* kelimesiyle ifade edilmiştir. Ancak *nasârâ* kelimesi müstakil bir başlık olarak değil de *nâsir* ve *nâsir* kelimelerinin başlığı altında verilmiştir. Buna göre, “*nâsir, yardımcı anlamına gelir. Ayrıca Şam diyarında bir köy vardır ki ona Nasrân derler. Nasârâ ona nispet edilmiştir. Hıristiyanlar anlamına gelen nasârâ, nasrân ve nasranet kelimelerinin çoğulu olarak kullanılmaktadır.*” (Ahterî: I/283) Ahterî'nin Şam diyarında diye bahsettiği Nasrân isimli yer Hıristiyan kaynaklarında Galile bölgesinde Hz. İsa'nın yetiştiği şehre denmektedir. Bu yüzden kaynaklarda Hz. İsa ile ilgili olarak Nâsirâlî İsa da denilmiştir. Ahterî'nin Hıristiyanlarla ilgili olarak *nasârâ* kelimesini

kullanması Kur'an'ın nazil olduğu dönemde Arapların Hıristiyanlar için kullandıkları isimle adlandırmak istediği söylenebilir. Kur'an'da da bu isim Hıristiyanlarla alakalı olarak böyle kullanılmıştır (Gündüz, 1998: 278).

Sözlükte Hıristiyanların inanç, ibadet ve bayramları ile ilgili bilgiler yer almaktadır. İbadet yerleri ile ilgili olarak kilise anlamına gelen *kenise* kelimesi kullanılmıştır (Ahterî: II/217). Hıristiyanların ibadet yerleri ile alakalı olarak bir de *kalâyet* kelimesi geçmektedir. Ancak bu ibadet yerinin bir şapel mi yoksa manastır cinsinden bir yer mi olduğu yönünde bir açıklık yoktur (Ahterî: II/179). *Tâcü'l-Arûs*, sözlüğünde *kalâyet*'in *kelâze* kelimesinin Arapçalaşmış hali olduğu ve Hıristiyanların ibadet evi anlamına geldiği belirtilmektedir (ez-Zübeydî, tarihsiz: XXXIX/346). *Tekmiletü'l-Meâcin el-Arabiyye* sözlüğünde ise *kalâyet*'in, *menzil-ü patrik* (Patrik evi) anlamına geldiği belirtilmektedir (Rynhârt Bytr Ân Dûzî, 2000: VIII/375). Kelime üzerinde genel bir değerlendirme yapıldığında şunlar söylenebilir: *Kalâyet* Hıristiyanların ibadet ettikleri yerin ismidir. Ancak bu yer alelade bir ibadet yeri olmayıp büyük bir ihtimalle patriklerin ayin yaptıkları patrikhane kilisesini ifade etmektedir.

Hıristiyanların din adamları ile alakalı olarak da birçok kavram kullanılmıştır. Bunlardan; papaz anlamına gelen *kıssıs* ve *kıs* kelimeleri ile ilgili olarak "*Nasârâ taifesinin reisi ve danişmendi*" ifadesi kullanılmıştır (Ahterî: II/160). Diğer önemli bir kavram ise *câselik* veya *cesâlik*'tir. Bu kelimeler "*Nasrâniler hâkimi*" ifadesiyle tanımlanmıştır. "*Nasrâniler hâkimi*" tabiriyle ilk bakışta ne tür bir ifade kast edildiği tam olarak anlaşılmamaktadır. Ancak Redhouse'da geçen bir tanım *câselik* ve *cesâlik* kelimelerinden ne kastedildiğini ortaya koymaktadır ki o da *câselik* ve *cesâlik* alelade bir din adamı değil, taşradaki yüksek rütbeli bir Hıristiyan piskoposudur (Redhouse, 1974: 633).

Hıristiyanların en büyük din adamını ifade eden patrik kelimesi dinî terminolojide ifade ettiği anlamıyla sözlükte kullanılmamıştır. *Bitrik* şeklinde yazılan kelime; "*reis, emir ve çavuş*" anlamları ile ifade edilmiştir. Genellikle Doğu Hıristiyan mezheplerinin en büyük reisi anlamında kullanılan (Golitzin, Peterson, 1996: 257) ve birçok sözlükte de bu anlamla ifade edilen patrik kelimesinin (Redhouse, 1974:369) burada kullanılmamış olması önemli bir diğer ayrıntıdır. Patrik kelimesi diğer bir anlamıyla *turhân* kelimesinin içeriğinde ele alınmıştır. Buna göre *turhân*, "*Rumlardan emri altında beş bin asker bulunan komutana denir. Eğer on bin kişi olursa ona bitrik derler.*" (Ahterî: II/7) *Turhân* kelimesi başka bir sözlükte ise on bin kişinin komutanı olarak belirtilmiş, ayrıca Hıristiyan doktoruna da patrik denildiği ifade edilmiştir (Steingass, 1892: 191).

Hıristiyan din adamları ile ilgili olarak kullanılan diğer bir kavram ise *râhib* ve *ruhban* kelimeleridir. Bu kelimeler "*âbid, haif kimse ve nasârâ danişmendi anlamına gelmektedir*" (Ahterî: I/365). *Râhib* kelimesi ayrıca *terehhüb* kelimesinin içeriğinde incelenmiştir. Buna göre *terehhüb*, "*korkmak, ibadet etmek, zahitlik göstermektir. İsm-i faili ibadet eden kimse anlamında râhib gelir*" (Ahterî: I/137)

Ahterî-i Kebîr sözlüğünde ruhbanlık kavramı genel olarak kullanılmış ve Hıristiyanlara hasredilmemiştir. Sözlükte buna benzer kullanılan en önemli kavramlardan ikisi zahitlik yapmak anlamına gelen *zekâm* ve *rehbaniyyet*. *Rehbaniyyet*, "*Ruhbanlara mensup olan haslete denir.*" Ruhbanların özellikleri arasında ise "*bitişik oruç tutmak, yünlü elbise giymek ve et yemeyi terk etmek*" gibi özellikler sayılmıştır (Ahterî: I/365). Sözlükte her ne kadar Hıristiyanlık zikredilmemişse de verilen özellikler bu dinin ruhbanlık anlayışını ifade etmektedir.

Hıristiyan inancına göre Hz. İsa'nın insanlığın kurtarıcısı olarak çarmıhta asılması sonucu önem kazanan haç işareti Hıristiyanlığın en önemli sembollerindedir (Atasagun, 2002: 247). Haç kelimesi Türkçeye Ermeniceden geçmiştir. Grekçesi stavroz olup Türkçede istavroz olarak bilinmektedir. Haç, Roma İmparatorluğu'nda işkence aracıyken Hıristiyanlar için dinî bir figür olarak benimsenmiştir. Haça dinî bir özellik verilmesinin nedeni İncil'de geçen şu ibareden dolayıdır (Erbaş, 2003: 47). "*İsa, sonra hepsine: 'ardından gelmek isteyen beni kendini inkâr etsin, her gün çarmıhını yükleyip izlesin' dedi.*" (Luka: 9-23)

Ahterî-i Kebîr sözlüğünde haçtan bahsedilirken Hıristiyanlığa bir atıfta bulunulmamıştır. Sözlükte *Salib* kelimesiyle ifade edilen haç, "*kefere arasında kullanılan bir nesne ki ona izzet ederler.*" şeklinde tanımlanmıştır (Ahterî: I/471).

Sözlükte ayrıca Hz. İsa ile ilgili direkt bir bilgi verilmemiştir. Ancak bazı kelimeler açıklanırken onların başlığı altındaki örneklemelemlerde Hz. İsa ile ilgili bilgilerin geçtiği görülür. Örneğin *İs* kelimesi ele alınırken bu kelimenin daha çok kökeni irdelenmiştir. Buna göre *İs*, “*Bazıları katında İsa'nın ism-i acemi olup, müstekattan olmadığı; bazıları katında ise İbrani ya da Süryani ismi olduğu iddialarına yer verilmiştir. Bu isme nispeten İsevî tabiri kullanılmıştır. Mûsâ ismine nispeten Mûsevî de bu şekildedir.*” (Ahterî: II/84)

Hıristiyanlık inancında önemli yer tutan kavramlardan biri de Mesih anlayışıdır. Mesih kelimesi Aramicede *meşih*, İbranicede *maşiahtur*. Fiil kökü Arapçada *meseha* şeklinde Aramice ve İbranicede *maşah* olup, el sürmek, yağ sürmek ve yağla mesh etmek gibi anlamlara gelir. Kelime Grekçe'ye *Christos* olarak geçmiştir. İslâm kaynaklarındaki rivayetlere göre Hz. İsa'ya bu ad çok gezdiği, dokunmak suretiyle hastaları iyileştirdiği, yağla mesh edilmiş olarak doğduğu, doğduğunda şeytan ilişmesinden korunması için Cebrail'in kendisine kanadıyla dokunduğu, güzel yüzlü olduğu için verilmiştir (Waardenburg, 2004: 306).

Ahterî-i Kebîr sözlüğüne baktığımızda burada *mesih*, ilk anlamda “*enli ve nakşı ve sikkesi olmayan dirhemdir*” ibaresiyle tanımlanmaktadır. Sözlükte *mesih* daha sonra Deccal ve Hz. İsa ile izah edilmiştir. Buna göre, yüzünün bir tarafı yarılmış, biçimsiz anlamına geldiğinden Deccal'e *mesih* denilmiştir. İkinci olarak ise Hz. İsa'nın seyahatinden dolayı bu ismin verilmesidir. Bazılarına göreyse Hz. İsa hastaları mesh edip onlara şifa verdiğinden dolayı bu adla anılmıştır (Ahterî: II/296).

Ahterî-i Kebîr'de dikkati çeken bir diğer kelime *artanşâd*dir. Kelime, “*Sütleğen envaından bir ottur Bahûr-ı Meryem denilir*” diye tanımlanmıştır (Ahterî: II/43). “*Yunancadan Arapçaya geçmiş olan bu kelime yakılarak güzel kokular elde edilen Meryem kokusudur.*” Sözcük Yunancadan Arapçaya geçtiği için Hıristiyanların kilisede yapılan tütüsülerde kullanılan kokulardan biri olma ihtimalini akla getirmektedir.

Sözlükte Hıristiyanlıkla alakalı zikredilen diğer bir kelime *heykeldir* ki “*Nasara taifesinin puthanesi*” diye tarif edilmiştir (Ahterî: II/468).

Hıristiyanlıkla alakalı kabul edilebilecek bir kelime de *küllîstir*. Sözlükte *küllîs*, “*Ebrehe'nin Sana şehrinde Habeş taifesi için yaptırdığı kiliseye denildiği belirtilmektedir ki o kiliseyi Himyer kralı yakıp yıkmıştır.*” (Ahterî: II/177)

Hıristiyanlıkla alakalı kabul edilebilecek diğer bir kelime de *Ashab-ı Kehf* tir. Sözlükte bu kelime müstakil bir konu olarak ele alınmamıştır. Konuyla ilgili olarak iki kelime ön plana çıkmaktadır. Bunlar, *rakîm* ve *kitmîr*dir. Buna göre *rakîm*, “*kitap gibi yazılmış nesne*” anlamına gelmektedir. Diğer anlamıyla “*Ashab-ı Kehf'in mağarası olan deredir. Bazılarına göre o mağaradaki dağdır. Bazılarına göreyse şu levhaya derler ki Ashab-ı Kehf'in isimleri ve kıssaları yazılmış, mağara üzerine konulmuştur. Ayrıca Ashab-ı Kehf'in köpeğine de denilmektedir.*” (Ahterî: I/177) *Kitmîr* kelimesi ise “*ilk anlamıyla hurma çekirdeğinin arkasındaki akçadır ki ağacı ondan biter. Diğer anlamı ise Ashab-ı Kehf'in köpeğinin adıdır.*” (Ahterî: II/172)

Ahterî-i Kebîr'de dikkati çeken kelimelerden biri de *fışhtir*. Günümüz Türkçesinde fışh şeklinde kullanılan bu kelime sözlükte “*Hıristiyanların bayramı*” olarak tarif edilmiştir (Ahterî: II/124). Ancak birçok sözlükte fışhla ilgili farklı ifadeler yer almaktadır. Örneğin *el-'Ayn* ve *Cemheretü'l-Lüga* isimli sözlüklerde kelimenin Hıristiyanların bayramı olduğu belirtilmektedir (Ferâidî, tarihsiz: III/121; Ebu Bekir Muhammed bin Hasen bin Durayd,1987: I/542). *Tekmiletü'l-Meâcin el-Arabiyye* sözlüğünde ise Yahudilerin Mısır'dan çıkışları anısına kutladıkları bayram olarak belirtilmektedir (Rynhârt Bytr Ân Dûzî, 2000: VIII/78).

Fışh kelimesinin hem Yahudi hem de Hıristiyanları kapsadığı yönünde de sözlüklerde bilgiler geçmektedir. Örneğin *el Mu'cemul Vasfî* te fışhla ilgili “*Yahudilerin Mısır'dan çıkışları anısına kutladıkları bayram ve Hıristiyanların da Mesih'in kendi kitaplarında ölümünden ayaklandığı büyük bayram olarak bilinir.*” ifadeleri yer almaktadır (Mustafa, el Ziyâd, Abdulkadir, en-Neccâr, tarihsiz: II/690). *Redhouse* sözlüğünde de fışh birinci anlamda Yahudilerin, ikinci anlamda ise Hıristiyan bayramı olarak zikredilmiştir (Steingass, 1892: 1387).

Yukarıda sözlükte geçen bilgiler doğrultusunda fışhla ilgili bir değerlendirme yapılabilir. Fışh (pesah), genelde Yahudilerin bayramını ifade edip onların Mısır'dan çıkışlarının anısına kutladıkları bir bayramdır (Çıkış: 12/1-20). Kelime Yahudilerin bayramı için kullanılmaktaysa da Hristiyanlar için de bir anlam ifade etmektedir. İbranicede geçiş anlamına gelen fışh (pesah) Hristiyanların paskalyası ile de ilişkisi vardır. Paskalya, Hristiyanlığın ilk dönemindeki Yahudilerin fışh bayramına denk gelen bir bayramdır. Hristiyanlar o dönemde İsa'nın Pazar günü dirilişini her pazar kutluyorlardı. Daha sonra İsa'nın dirilişini anmak için her yıl ilkbaharda Paskalya yortusu yapılmaya başlanmıştır. Paskalya, Hristiyanların en büyük bayramlarından olup özellikle Doğu Hristiyan Kilisesi için çok önemlidir. (Erbaş, 2003: 47).

Hristiyanların kutsal kitabı olan İncil, sözlükte iki şekilde ele alınmıştır. İncil, ilk olarak müstakil bir başlıkla ele alınmıştır. Buna göre *İncil*, “*İzhar edici ve dinin aslının ortadan kalkmasından dolayı onu yeniden ortaya koymak için ilimlerin ve hikmetin aslı*” olduğu belirtilmiştir (Ahterî: II/73). İncil'e sözlükte ayrıca ağaç yaprağının bir çeşidi anlamına gelen *necil* kelimesi açıklanırken yer verilmiştir. Bu anlamda İncil'in, Hz. İsa'nın kitabı olduğu ve müzekker ve müennes anlamıyla kullanılabileceği belirtilmiştir. Müzekker yapılırsa sahife, müennes yapılırsa kitap anlamına gelmektedir (Ahterî: II/368). Burada ilginç olan noktalardan biri de daha önce İncil kelimesi geçmesine rağmen kelime ile ilgili esas tahlillerinin burada ele alınmış olmasıdır.

Ahterî-i Kebîr sözlüğünde Hristiyanlarla ilgili verilen bilgiler daha çok Doğu Ortodoks Hristiyanları ile alakalıdır. O dönemde daha çok Katolikleri kapsamakta olan Batı Hristiyanlığı ile ilgili herhangi bir bilgi verilmemektedir. Ayrıca hem Doğu hem de Batı Hristiyanlarında önemli kavramlardan biri olan ve birçok sözlükte geçen *kayser* kelimesi burada geçmemektedir (Redhouse, 1974:1508-1509). Doğu Hristiyanları arasında en çok bahsedilen grup Rumlardır. Sözlükte Rumların inançları yanında tarihi liderlerinden ve tarihi olaylarından bahsedilmektedir. Örneğin, *Sâyifet* adı verilen Rum Gazvesi, “*Rumların çok karlı ve yağmurlu olduğundan dolayı yaz gününde yaptıkları savaş*”ı anlatmaktadır (Ahterî: I/479). *Zibtret* denilen kişinin ise “*Rumların önemli liderlerinden*” olduğu belirtilmektedir (Ahterî: I/374). Ancak bu kişinin kim olduğu yönünde bir bilgiye sahip olmadık. Rumlardan önemli bir kişinin adı da *Sinimmar*’dır. “*O, Numan bin Münzir için Hire’de bir köşk bina ettiği gibi bir daha hiç bir kimseye bina yapmasın diye o köşkün üstünden atırlıp helak etti. Hatta Araplar bunu darb-ı mesel yapıp ‘hâzâ cezâu Sinimmar’ Sinimmar’ın mükâfatı gibi bir mükâfat demişlerdir.*” (Ahterî: I/419)

Sözlükte farklı konularda Rumlarla ilgili ayrıntılı bilgiler verilmesine karşılık, *Rûm* kelimesi müstakil olarak irdelendiği başlıkta “*Rûm bin İs oğullarından bir kabile*” ifadesiyle çok kısa anlatılmıştır (Ahterî: I/364).

Ahterî'nin yaşadığı dönemde Kütahya'da azımsanmayacak kadar Ermeni nüfusu (Ermeniler 134, Rumlar 27 hane) (Bedir, Dadaş, 2002: 69-82) bulunmaktadır. Dolayısıyla onların inanç, kültür ve sosyal hayatları ile ilgili bilgilerin olması beklenebilir. Ancak sözlükte Ermenilerle ilgili fazla bir bilgi yer almamaktadır. Ermenilerle ilgili dikkate değer bir kelime *Felyûndur*. *Tîn-i Ermeni* (Ermeni çamuru) diye isimlendirilen bu kelime büyük bir ihtimalle yerel bir kavramı ifade etmektedir (Ahterî: II/133).

Ahterî sözlüğünde sıkça zikredilen gruplardan biri de Hîreli Hristiyanlardır. Hîre, Arabistan'ın kuzeydoğusunda bir bölge olup, Gassâni Devleti'nin Bizans kültürü ile irtibatı sonucu zamanla Hristiyanlığın bu bölgeye de sirayet etmesine neden olmuştu. Nitekim Tarihiçî Yâkut, Hire'deki kilisede “*Bu kiliseyi Mesihin cariyesi ve kölesinin annesi Hind yaptı.*” ifadesinin yer aldığını belirtmektedir (Heyet, 1989: 181, Hamidullah, 1995: 151).

Sözlükte Hîre bölgesinin sosyal ve kültürel birçok özelliklerinin yanı sıra orada yaşayan Hristiyanlarla ilgili de bilgiler verilmiştir. Örneğin, taat ve kulluk etmek anlamına gelen *ibadet* kelimesi açıklanırken, Hîre yöresinde yaşayan Hristiyanlara *el-ibâd*, onlara mensup olanlara da *ibâdî* denildiği belirtilmiştir (Ahterî: II/26).

Ahterî'nin sözlükte bazı dinleri anlatırken “*neuzu billahi teâla minhu*” ifadesini kullanmaktadır. Örneğin Mecusi olmak şeklinde tanımladığı *temeccüs* kelimesi bunlardan biridir (Ahterî: I/164). Ahterî bu ifadeyi Nasranî olmak anlamına gelen *tenassur* kelimesinde de kullanmıştır (Ahterî: I/168). Ama ilginç bir biçimde Yahudi olmak anlamına gelen *tehvîd* ve *tehevviüd* kelimelerini açıklarken *neuzubillah* ifadesini kullanmamıştır. Bunun nedeni büyük bir ihtimalle “*Yahudi olmak*” anlamına gelen

kelimelerin diğer anlamlarının bulunması dolayısıyladır. Örneğin *tehvîd*in diğer anlamı yavaş yavaş yürümek (Ahterî: I/176); *tehevüdü*n diğer anlamı ise tövbe etmek ve salih amel işlemektir (Ahterî: I/176).

Ahterî, *tehvîd* ve *tehevüüd* kelimelerini ayrıca *hûd* kelimesinin içeriğinde ele almıştır. “*Yavaş yürümek*” anlamına gelen *tehvîd* kelimesiyle ilgili “*Cenazede Yahudi ve Hıristiyanların emekler gibi yürüyüşle yavaşça yürümeyin, çabuk yürüyün.*” hadisini zikretmiştir. Yahudileştirme anlamıyla *tehvîd* kelimesiyle ilgili de “*anne babası onu Yahudileştirir.*” hadisini zikretmiştir (Ahterî: II/466).

Ahterî'nin yukarıda zikrettiği “*Cenazede Yahudi ve Hıristiyanların emekler gibi yürüyüşle yavaşça yürümeyin, çabuk yürüyün.*” rivayete ilgili merfû bir hadis kaynaklarda geçmemektedir. Ancak buna benzer bir rivayet sahabeden İmran bin Husayn'ın (r.a.) sözü olarak (mevkuf) kaynaklarda şöyle geçmektedir: “*Ben öldüğümde hızlıca yürüyün. Yahudilerin ve Hıristiyanların yavaş yavaş yürümesi gibi emekleyerek yürümeyin.*” (Ebî Şeybe, 1409/1988: 480)

Konuyla alakalı olarak Ebu Hureyre (r.a.) Peygamberimizin şu sözünü aktarmaktadır: “*Cenazeyi hızlı hızlı götürün. Hayırlı bir kimse ise çabucak takdim etmiş olursunuz. Kötü bir kimseyse biran önce sırtınızdan indirmiş olursunuz.*” (Buharî, 1422/2001: 86)

Sözlükte geçen “*anne babası onu Yahudileştirir.*” hadisiyle ilgili olarak Ebu Hureyre'den (r.a.) gelen şu rivayette Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmaktadır: “*Her doğan çocuk fitrat üzere doğar. Ancak anne babası onu Yahudileştirir yahut Hıristiyanlaştırır.*” (İmam Malik, 2004: 338)

Temeccüs ve *tenassur* kelimeleri ise tek anlamıyla verilmiştir. Ahterî'nin *tehvîd* ve *tehevüüd* ile *temeccüs* ve *tenassur* kelimeleriyle ilgili bu şekilde ifadeler kullanması onun Ehl-i Kitap ve diğer inançlara nasıl baktığı ile ilgili önemli ipuçlarıdır.

4.Sonuç

Şehir isimlerinden bitkilerin çeşitlerine kadar birçok konunun ele alındığı Ahterî-i Kebîr sözlüğünde farklı dinî inançlar açısından bakıldığında İslam'la ilgili yoğun bilgiler verilmesine karşılık Hıristiyanlık ve Yahudilik ile ilgili de belli başlı bilgiler verilmiştir. Bununla birlikte birçok sözlükte yer bulan kelimelerin kimisinin sözlüğe alınmadığı da işin şaşırtıcı tarafıdır. Ancak hem kimi kelime başlıklarında hem de kelimelerle ilgili yapılan örneklemeli açıklamalarda ayrıntılı ve orijinal bilgiler yer alabilmektedir. Zaman zaman konu başlığı olarak yer almayan bir kelime hiç umulmadık bir yerde bir açıklama kısmında yer alabilmektedir.

Ahterî'nin sözlüğünde geçen bazı kelimeler çerçevesinde Ehl-i Kitaba bakışı ile ilgili bir tahmin yürütülebilir. Örneğin *heykel* kelimesini, Hıristiyanların puthanesi diye tanımlaması ve *salîb* (haç) kelimesini ise direk kâfirlerle ilişkilendirmesi dolayısıyla onun Hıristiyanlıkla putperestlik arasında bir bağ kurduğu söylenebilir. İnanç açısından Yahudilerle ilgili böyle örneklemelerin bulunduğu gözükmemektedir. Ahterî ayrıca *Câmiu'l-Mesâil* isimli eserinde Hıristiyanların Hz. Peygamber dönemindekilerle aynı olmadığı görüşündedir. Ona göre Hz. Peygamber zamanındaki Hıristiyanlar Ehl-i Kitap kategorisinde olabilirse de kendi zamanındaki Hıristiyanlar öyle değildir. Bunun yanında Yahudileri hem sözlükte hem de *Câmiu'l-Mesâil* isimli eserinde inanç açısından Hıristiyanlarla aynı kategoride değerlendirmedeği görülür.

Kaynakça

AHTERÎ, Mustafa Efendi, (2009) Ahterî-i Kebir, Hazırlayanlar: Ahmet Kırkkılıç-Yusuf Sancak, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

AHTERÎ, Mustafa Efendi, (Hicri 1310/Miladi 1893), Ahterî-i Kebîr, Matbaa-i Âmire, İstanbul.

AHTERÎ, Mustafa Efendi, (Hicri 970/Miladi 1563), Câmiu'l-Mesâil, Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Eserler, Yazma Bağışlar, nu: 993.

AHTERÎ, Mustafa Efendi, (Hicri 991/Miladi 1580), Câmîu'l-Mesâil, Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Eserler, Kılıç Ali Paşa, nu: 339.

AHTERÎ, Mustafa Efendi, (Tarihsiz) Câmîu'l-Mesâil, Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Eserler, Fatih, nu: 2471.

ATÂÎ, Nev'izade, (Hicri 1269/Miladi 1853), Hadâiku'l-Hakâik fi Tekmiletî's-Şakâik: Zeyl-i Şakâyık, Daru't-Tibâati'l-Âmire, İstanbul.

ATASAGUN, G., (2002), İlahi Dinlerde Dini Semboller, Sebat Ofset, Konya.

AYDIN, M., (2011), Anahatlarıyla Dinler Tarihi, Ensar Yayınları, İstanbul.

AYDIN, M., (2005), Ansiklopedik Dinler Sözlüğü, Damla Ofset, Konya.

AYDIN, M., (2012), Dinler Tarihine Giriş, Sebat Ofset, Konya.

AYGEN, M. S., (1981), Afyonkarahisarlı Âlim ve Lügatçı Muslihiddin Mustafa b. Şemsettin Karahisarî: Ahterî, Türkeli Yayınları, Afyon.

BASALEL, Y., (2001), Yahudilik Ansiklopedisi, Gözlem Gazetecilik Basın Yayın, C II, İstanbul.

BASALEL, Y., (2002), Yahudilik Ansiklopedisi, Gözlem Gazetecilik Basın Yayın, C III, İstanbul.

BEDİR, A., DADAŞ, C., METE, Z., (2002), Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kütahya'da Sosyal Hayat, Kütahya Belediyesi Kültür ve Tarihini Araştırma Merkezi, Kütahya.

BUHARÎ, Muhammed bin İsmail (1422/2001), Sahih-i Buhari, Muhakkik: Muhammed Züheyr bin Nâsır, C II, Hadis nu: 1315, Dâru Dûgin Necâti, Dımaşk.

CEZERÎ, İbnü'l-Esir, (1979) en-Nihaye fi Garîbi'l-Hadis, Muhakkik: Tahir Ahmed, Mahmud Muhammed, el-Mektebetü'l-İlmiyye, Beyrut.

DEMİR, C., (2000), "Afyonkarahisarlı Bilim Adamı Muslihiddin Mustafa Bin Şemseddin Karahisari ve Eserleri", V. Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri (13-14 Nisan 2000), Afyon.

EBÎ ŞEYBE, Ebu Bekir bin, (1409/1988), Musannef bin Ebî Şeybe, Muhakkik: Kemal Yusuf el Hûd, C II, Hadis nu: 11265, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad

EBU BEKİR MUHAMMED BİN HASEN BİN DURAYD, (1987), Cemheretü'l-Lüga, Muhakkik: Remzi Münir Ba'le Bekkî, C I, Dâru'l-İlm, Beyrut.

ERBAŞ, A., (2003), Hıristiyanlıkta İbadet, Ayışığı Kitapları, İstanbul.

EZHERÎ, Muhammed bin Ahmed, (2001), Tezhzübü'l-Lüga, Muhakkik: Muhammed 'Avad Mur'ib, C XII, Dâru İhyâitturasil Arabi, Beyrut.

FERÂİDÎ, El Halîl bin Ahmed, (Tarihsiz), el-'Ayn, Muhakkik: Mehdî el Mahzûmî, İbrahim es- Sâmirrâi, Mektebetü'l-Hilâl, C III. Basım Yeri Yok.

GÜNDÜZ, Ş., (1998), Din ve İnanç Sözlüğü, Vadi Yayınları, Ankara.

GÜNEŞ, M., (2011), "Akşemse'd-Din-Zâde Muhammed Hamdullah Hamdî'nin Tuhfetü'l-Uşşâk'ı ve Okuma Sözlüğü", Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı 4, 2011, İstanbul.

GÜRKAN, S. L., (2012), Yahudilik, İsam Yayınları, İstanbul.

HAMDULLAH, Akşemse'd-Din Zâde Muhammed, (2011), Tuhfetü'l-'Uşşâk, Haz. Mustafa Güneş, Konya.

HAMİDULLAH, M., (1995), İslam Peygamberi, çev. Salih Tuğ, İrfan Yayınları, C I, İstanbul.

HEYET, (1989), Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, Çağ Yayınları, C I, İstanbul.

İMAM MALİK, (2004), Muvatta, Muhakkik: Muhammed Mustafa el 'Azami, C II, Hadis nu: 823, Ziyad bin Sultan, Abu Dabi.

KILIÇ, H., (1989), "Ahterî maddesi", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA), C. I, İstanbul.

MUSTAFA İ., el-ZİYÂD A., ABDULKADİR H., en-NECCÂR M., (Tarihsiz), el-Mu'cemu'l Vasît , C II, Dâru'd-Da'vâ, Kahire.

PROKURAT M., GOLİTZİN, A., PETERSON, MİCHAEL D., (1996), Historical Dictionary of the Orthodox Church, Scarecrow Press, London.

RÂZÎ, Zeynuddîn Ebu Abdillah, (1999), Muhtaru's-Sihâh, C I, Muhakkik: Yusuf eş-Şeyh Muhammed, el-Mektebetü'l-'Asriyye, Beyrut.

REDHOUSE, Sir James W., (1974), Turkishand English LexiconShewing in English TheSignifications of theTurkish Terms
Librairie Du Liban Beirut, Raid Solh Suquare-Beirut.

RYNHÂRT BYTR ÂN DÛZÎ, (2000), Tekmiletü'l-Meâcin el-Arabiyye, terc. Muhammed Selim en Nâimî, Vezâretü el-Sekâfeti
ve'l-İ'lâm, C VIII, Irak Cumhuriyeti.

SHAW, S. J., (2008), Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler, Kapı Yayınları, İstanbul.

STEİNGASS, F., (1892), A Comprehensive Persian-English Dictionary, Librairiedu Liban Publishers, Beirut.

ŞAN'ÂNÎ, Ş., (2010), Menâkıb-ı Şeyh Şan'ânî, Haz. Mustafa Güneş, H Yayınları, İstanbul.

ŞEHRİSTANÎ, (2008), Mîlel ve Nihal, çev. Mehmet Dalkılıç, Litera Yayıncılık, İstanbul.

TÜMER G., KÜÇÜK, A., (1997), Dinler Tarihi, Ocak Yayınları, Ankara.

TÜRKAN, A., (2012), Osmanlı'da Kripto Hristiyanlar, Kitabevi Yayınları, İstanbul.

WAARDENBURG, J., (2004), "Mesih maddesi", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Diyanet Vakfı Yayınları, C XXIX,
Ankara.

ZÜBEYDÎ, M., (Tarihsiz), Tâcü'l-Arûs, Muhakkik: Komisyon, C XXXIX, Dâru'l-Hidâye, Basım Yeri Yok.